

Muhamed Filipović

KRITIKA POJMA TRANZICIJE I PITANJE NJEGOVIH IMPLIKACIJA

Pojam tranzicije se danas upotrebljava u izvjesnom općenitom i stoga prilično neodređenom smislu. Čini se da neodređenost tog pojma treba da pokrije, a zatim i da objasni, ukupno složeno političko i društveno zbivanje do kojeg je došlo, koje još uvijek traje i koje će potrajati, nakon pada globalnog sistema socijalizma – politički definiranog kao komunizam – do kojeg je došlo 1990. g., ali nije još uvijek jasno šta znači i koji se procesi unutar njega događaju. Zbog toga je pojam tranzicija nešto što i znači, a može i da ne znači, ništa određeno i jasno. Zapravo, taj pojam, u sadašnjoj upotrebi i s obzirom na ono na što se odnosi, kao da govori da se tu nešto događa, ali i da se ne događa ništa što bi bilo jasno i transparentno, osobito kad se radi o socijalnim i ostalim veoma bitnim implikacijama koje taj pojam za sobom vuče. U osnovi je taj pojam nejasan, a tako je i shvaćen. To da je ovaj pojam i ono što on u praksi pokriva, nejasan, najbolje govore mnoge protivurječne interpretacije i sukobi oko njega, odnosno oko značenja efekata njegove primjene u praksi. Općenito je shvaćen i protumačen kao da znači i obilježava prelazni period ili kretanje društva od socijalizma ka kapitalizmu, dakle, da se radi o inverziji onog procesa, koji je, u teoriji socijalizma po kojoj su se odvijali svi procesi u vrijeme komunizma, bio definiran kao prelazni period od kapitalizma ka komunizmu. Proces tranzicije bi trebao, kako se shvata i najčešće interpretira u javnosti, da poništi negativne posljedice tog perioda. Međutim, to ne znači da treba da dokine i sve njegove posljedice, tj. i one koje ne mogu biti kvalificirane kao negativne. A takvih je bilo. Prije svega, bilo ih je u brzom nastajanju i razvoju industrije, koja je postigla visok stepen tehnološkog i organizacijskog razvoja, u smislu i u pogledu unutrašnjih odnosa i stupnja mobilizacije i učešća ljudi u tom odnosu. To je omogućavao sistem samoupravljanja. Drugo, to su opće posljedice razvoja, kao

što su socijalna sigurnost, kvalitetno socijalno, penziono i zdravstveno osiguranje, te veoma kvalitetetan sistem obrazovanja i velike mogućnosti znanstvenog rada, u i izvan tog sistema, a što je najvažnije, sposobnost te privrede da angažuje gotovo 90% raspoložive radne snage u zemlji. Prema tome, u slučaju tranzicije bi se, shodno teoriji o društvenom razvoju, radilo o nekoj vrsti vraćanja društva unazad, ka nekoj početnoj tački s koje je započeo socijalistički društveni eksperiment, tački od koje je određeno društveno kretanje započelo i koje je bilo definirano kao prelaz od kapitalizma ka komunizmu. Suština tog procesa, prema toj istoj teoriji, svodila se na zamjenu privatnog vlasništva nad proizvodnim snagama-kapital koji se javlja u formi novca, zemlja i prirodni izvori, za društveno vlasništvo, odnosno ukidanje privatnog u korist društvenog vlasništva. Sada bi se trebalo događati nešto obrnuto, tj. ukida se društveno u korist privatnog vlasništva na sredstva za proizvodnju-kapital u obliku novca, sredstva za rad svih oblika, resursi uopće i izvori sirovina i sl. Odmah i u okviru ovakvih premisa, iz kojih se derivira uobičajeno značenje pojma tranzicija, mora postati jasno da s ovim pojmom nije sve jasno i da bi bilo uputno izvršiti njegovu analizu i kritiku, kako bi se znalo o čemu se tu zapravo radi i što se pod nazivom tranzicija odista zbiva, o kakvim se uopće procesima radi i kakav je njihov društveni sadržaj, te kakve su, na kraju, sve moguće implikacije tog procesa u svim onim društvima koja su obuhvaćena procesima tranzicije, odnosno što se iz svega toga može očekivati. Ako je tranzicija od kapitalizma ka komunizmu bila izraz određenog ideologiziranog shvatanja i pokušaja primjene neke teorije o društvenom razvoju, u tom slučaju marksističke teorije, u praksi, tada je logično i da ovakav, obrnuti proces, tj. vraćanje od komunizma u kapitalizam, mora, također, da polazi od neke teorije i neke ideologije i da nije iz prsta isisana stvar, nego izraz nekog određenog i teorijskog i političkog, ali i ideološkog gledanja na društveni razvoj. To mora biti bez obzira šta zastupnici tranzicionalizma govorili o svojim pogledima i kako ih kvalificirali. Naime, budući da ne postoji prirodno društvo, kao što ne postoji ni drveno željezo, jer je društvo nešto što bitno odstupa od prirodnih zakona ljudskog života i odnošenja i razvija se u historiji kao proizvodu ljudskog djelovanja prema prirodi, to je onda ovdje u pitanju izbor jednog društvenog sistema u odnosu na drugi. Jedan sistem, koji je vladao kod nas prije 1990. godine, bio je samoupravni socijalizam, a ne komunizam. Bio je to komunistički politički sistem. Ali to nije, per definicionem, bio društveni sistem komunizma, jer se, gledano teorijski društvo tek kretalo prema njemu kao udaljenom cilju. Sistem je, dakle, bio socijalistički i to samoupravni socija-

litički sistem. Ne etatički ili državni socijalizam, nego samoupravni socijalizam. Sada više ne želimo komunistički politički sistem, ali je pitanje da li je ispravno što uništavamo sva socijalna postignuća samoupravnog socijalizma, osobito u sferi odnosa u proizvodnji, koje je on inaugurirao i vraćamo se prvobitnim formama kapitalizma, zanemarujući i diskvalificirajući pedeset godina razvoja, kao da taj razvoj nije donio ništa dobrog, u korist nečega za što se zna da nije dobro, jednostavno iz razloga što je prvobitni kapitalizam već u historiji viđena i ocijenjena stvar i to ocijenjena kao grub, nasilan, nepravedan način stvaranja početnog kapitala za razvoj kapitalističke privrede. Na taj način, ideal nam postaje nešto što je već odbačeno kao idealno i što cijelu stvar vraća unazad, ne samo u odnosu na samoupravni socijalizam i odnose u njemu, nego i još više na kapitalizam u njegovim savremenim i najrazvijenijim formama. Ako je otimačine imovine bilo i na početku razvoja socijalizma, sada je ta otimačina još veća, jer je i društveno bogatstvo veće. Tada su oteta dobra bila usmjerena u opću korist, a danas su oteta dobra usmjerena samo u korist određenih grupa i pojedinaca koji ostvaruju bogatstva kroz procese tranzicije i reprivatizacije.

U vladajućem, i ujedno, svagda pojednostavljujućem mišljenju, proces tranzicije, u smislu njegova sadržaja, interpretiran je kao proces reprivatizacije imovine, odnosno bolje reći, kao proces pretvaranja javne i društvene imovine (a takve imovine ima više vrsta – od državne do društvene) u privatnu imovinu. Isto tako, vladajuće ekonomsko iskustvo s ovim procesom je iskustvo ekonomskog nazadovanja produkcije i svih njenih pratećih oblika djelovanja, na jednoj, kao i socijalno iskustvo bogaćenja jednog malog broja ljudi i daljnjeg siromašenja velikog broja ljudi, na drugoj strani. To je sve što fenomenologija procesa tranzicije nudi kao izraz svog smisla i historijskog značenja. Upravo zbog toga, tj. zbog ispoljenog daljnjeg procesa osiromašenja i društva u cjelini i najvećeg broja njegovih članova pojedinačno, te zbog potpune nejasnoće njegovih ciljeva, izuzimajući jedino cilj da se javna i društvena imovina pretvore u privatnu, nužno je tranziciju, izučiti, kao pojam i utvrditi njegovo precizno značenje, te izvršiti njegovu kritiku, kako u smislu jasnih razgraničenja u pojmovnim značenjima, tako i u sadržini onih procesa u društvu i u ekonomiji, koji izražavaju stvarnu djelatnu sadržinu i smisao tranzicije.

U vezi s ovim problemom, valja nam još, u smislu opće naznake, kazati i to, da se tajna značenja i smisla svakog pojma tiče i da se nalazi u značenju i smislu oznaka koje on sadrži, koji su dio njegove definicije, a koje impliciraju i stvarnost, odnosno predmetnost, na koju se pojam

odnosi. Polazište analize je tu svagda sama riječ koja je nosilac značenja pojma i njeno značenje. Kad se radi o tome, onda je značenje riječi tranzicija sadržano u činjenici da ta riječ označava neko određeno kretanje, ne kretanje uopće, nego jedno usmjereno i određeno kretanje. Riječ je složena i sadrži dva elementa. Jedan element je prilog – trans, u značenju preko ili kroz, slično u riječima trans-port ili prenošenje i prevoženje i sl., a drugi je dodatak – zicija, u smislu mjesta ili položaja, slično u riječima opozija (o- pozicija-nasuprot-pozicija ili nasuprotni-stav) i sl. Pojam se, dakle, odnosi na i označava prolaz ili prelaz nečega iz određenog položaja i mjesta u neki drugi položaj i mjesto, prelaz iz jednog u drugo stanje, prelaz u nešto drugo nego što je ono što je bilo ranije, tj. odnosi se na promjenu mjesta ili prelaz u neko drugo stanje. Međutim, kada se ta riječ upotrebljava za neko kretanje u društvu ili za kretanje jednog društva uopće, onda se značenje riječi mjesto i stanje, koje ovdje figuriraju, bitno sužava. Naime, društvo nema samo neko određeno mjesto, u smislu geografskog toposa, nego ono primarno ima mjestu u procesu historijskog razvoja nekih svojih elemenata, mjesto u historiji se određuje nivoom razvoja elemenata iz kojih se sastoji ono što to mjesto zauzima. Do tog momenta je s ovom riječju i pojmom kojeg ona označava, sve u redu. Ali s promjenom u položaju, pa čak i samo s promjenom mjesta, pitanje je u tome, šta neka promjena prelaz, prolaz itd. nužno podrazumijeva onog koji tu radnju vrši, ako je subjekt svog kretanja ili onog kojeg prenose, premještaju ili prevode, odnosno sprovode, ako je objekt svog kretanja, tj. ako to kretanje uzrokuje neka veća sila, koja kretanje otvara i stavlja objekt u pokret. Dakle, već na prvi pogled je jasno kako je pitanje o tome šta je, zapravo, tranzicija, kakav je to proces, kakvo je to kretanje, ko se tu kreće i ko ga je stavio u to stanje, ko ga je pokrenuo, veoma složeno i da se tu ama baš ništa samo od sebe ne razumije. Samorazumljivo bi tu moglo biti samo ono što se shvaća kao reverzibilitet društvenih procesa, a to je da, ako je socijalizam bio organizirani proces prelaska društva, koje je označeno kao kapitalizam, u komunizam, a socijalizam je bio samo faza tranzicije od jednog ka drugome, tada bi tranzicija morala biti proces ili period kretanja, od komunizma ka kapitalizmu. Kako, međutim, komunizam – kao društveno stanje – nije nigdje još bio dostignut (riječ komunizam je bio samo ideološki i politički cilj, a inače atribut vodeće političke snage tog društva), to bi onda značilo da je tranzicija, u stvari, vraćanje iz jednog prelaznog stanja, kroz drugo prelazno stanje, u neko prvobitno stanje društva. To stanje, u koje se kroz proces tranzicije vraćamo, bi, shodno materijalističkoj i marksističkoj teoriji društva, bilo stanje kapitalizma. Sve nam ove poteškoće

ukazuju na nužnost jedne čisto teorijske analize pojma tranzicije. Pogotovo se ta nužnost nameće kad se suočimo s realnošću, odnosno kad pokušamo razumjeti i suvislo objasniti sve ono što se u okvirima društvenih procesa odvija pod imenom i u okviru pojma tranzicija. Za primjer uzimamo samo problem određivanja mjesta i nivoa društvenog razvoja od kojeg proces započinje i kod kojeg završava. Svijest o tom mjestu i o postignutom nivou društvenog razvoja morala bi biti jedan od bitnih elemenata donošenja bilo kakve ozbiljne i relevantne odluke o otpočinjanju tranzicije, odnosno bilo kakvog prelaza iz jednog u drugo stanje, a posebno kad se radi o reverzibilitetu kretanja, tj. o kretanju unazad, u smislu negacije postojećeg i vraćanja na neko prethodno stanje stvari. To toponomijsko razlučivanje je nužno, ukoliko tranzicija jeste sastavni dio procesa društvenih promjena i ukoliko se društvo uopće razvija, tj. ukoliko je historijsko društvo. Svi će se odmah složiti da se, kod pojma tranzicija i kod procesa koji su njegov sastavni dio, ne radi o nekom mehaničkom, prostornom ili količinskom prelazu i premještanju, prevođenju nečeg ili nekog s nekog prvobitnog na neko drugo mjesto u kvantitativnom smislu. U prostoru su stvari na mjestima, a u povijesti na nivoima razvoja. Kako se naš život ne odvija primarno u prostoru, jer se on podrazumjeva, kao pretpostavka egzistencije u trodimenzionalnom prostoru, nego u četvrtoj dimenziji realnosti-vremenu, a to u ljudskom svijetu znači u povijesti, to se topos povijesnosti određuje kao postignuti nivo razvoja određenih aspekata ljudskog života, kao čisto ljudskog, u smislu procesa izgradnje čovječnosti i humanih uvjeta ukupnog ljudskog života. Ako je tako, a tako je logično da bude, onda se, u pogledu razumijevanja tranzicije kao povijesnog procesa, nužnim načinom javlja pitanje o tome, od kojeg to toponomijskog mjesta i koje su toponomijske odrednice nivoa povijesnosti, od kojih tranzicija počinje i ka kojem se toponomijskom nivou ona kreće. Šta je njen povijesni cilj?

Naravno, svi zastupnici tranzicionalizma ovu riječ namjerno uzimaju u smislu jednog sasvim neodređenog, ali ne manje sveopćeg i neobrazloženog uvjerenja, dakle, u mnogome dogmatskog mišljenja. Oni će reći da se zna kuda idemo kroz tranziciju-mi znamo naš cilj. Naš cilj, reći će, jeste vraćanje u život kapitalizma, jer je socijalizam, kao stanje i komunizam, kao cilj, evidentno bio historijski promašaj. Za takvu tvrdnju će onda dati samo političke i nikakve druge argumente. Ti argumenti svode se u osnovi na dokaze da je u komunističkom društvenom sistemu, ili bolje i preciznije rečeno, pod komunističkom vlašću, stanje ljudskih sloboda bilo nikakvo, da su ljudi podvrgnuti autoritarnoj vlasti, da im je onemogućeno da svoje sposobnosti koriste za povećavanje privatne imovine i ko-

rištenje te imovine i ličnih sposobnosti za uvećavanje imovine ili za njenu povećanu reprodukciju. Pri tome će se uvesti i argumenti o zaostajanju svih oblika ispoljavanja ljudskih individualnih sposobnosti, osim ako one nisu iskorištene u interesu same vlasti. Nije bitno što ovakvi argumenti u biti ne pogađaju metu i ne govore ništa o samom problemu, a problem je toponimijskog karaktera, tj. odnosi se na pitanje o stupnju povijesnog razvoja, te o razvoju oblika ljudskih odnosa koji omogućavaju to toponimijsko napredovanje ljudstva ka nekom obliku pravednijeg društva, ako je to uopće ljudski cilj, a ne o obliku ili načinu vršenja vlasti u nekom društvu ili državi. Na drugoj strani ostavljamo pitanje da li navedene kritike komunizma pogađaju upravo ovo stanje koje se uspostavlja tranzicijom, tj. da li ljudi danas imaju slobode i ljudska prava, da li mogu koristiti svoje ljudske potencijale, ako se već radi o kvalifikaciji nekih stanja. Da bi se moglo odgovoriti na pitanje, koje implicira problem tranzicije, u smislu pitanja od koje tačke ili faze u stupnju društvenog razvoja tranzicija kreće i ka kojoj se to fazi ili stanju u društvu krećemo pomoću procesa tranzicije, očito je potrebno da se razgraniče neke važne stvari. Ako, naime, nismo u stanju odgovoriti na ta dva pitanje, tj. pitanje odakle krećemo i gdje treba da stignemo, tada je sve ovo što se zbiva čista improvizacija i nanošenje nepotrebnih patnji ljudima i društvu u cjelini – naravno, izuzimajući mali broj profitera koji iz svega ovog izvlače korist. Potrebna je, dakle, neka teorija, koja bi mogla dati zadovoljavajuće odgovore na neka najbitnija pitanja i pojave koje obuhvataju pojam i procesi tranzicije. Prije svega, to je pitanje o tome šta se to mijenja u okviru tranzicionih procesa, koji segmenti društvenih odnosa, u kom smjeru se oni mijenjaju, zbog čega se mijenjaju i s kojim ciljevima. Da bi odgovorili na gore postavljena pitanja, mi bi morali imati jednu koliko toliko zadovoljavajuću teoriju društva. Ako takve teorije nemamo, a u ovom momentu takvu teoriju nikako nemaju protagonisti tranzicije, nismo u stanju da damo zadovoljavajuće odgovore na postavljena pitanja, onda moramo konstatirati da je tranzicija, ustvari, i sama jedan isto tako arbitraran politički proces, koji je izraz jedne političke nadmoćne volje, koja cijelom društvu nameće određena stanja u oblasti ljudskih odnosa i to s društveno veoma neodređenim i problematičnim ciljevima, ili, drugim riječima, kako god je komunizam bio jedan sistem odnosa nametnut arbitrarnom voljom, a bez jasnih i opće prihvaćenih ciljeva u društvu, tako ni tranzicija nije ništa drugačiji proces, samo je taj proces reverzibilan, tj. neke se stvari i odnosi okreću unazad, ka nekoj izmišljenoj, a ne precizno utvrđenoj, prethodnoj tački, koju – nota bene – nije niko jasno i sa argumentima utvrdio i definirao i posebno nije

dao jasne razloge za tvrdnju da je ta tačka bolja od one od koje započinje reverzibilni proces. Bitno je za ovakav pristup problemu statusa jednog društva, kao što je ovo naše društvo, konstatirati da se time, ustvari, priznaje validnost teorije razvoja na kojoj je bio utemeljen eksperiment podružtvljavanja, samo se u okviru te teorije, mijenjaju pravci procesa kretanja i vrijednosna mjerila, odnosno smatra se da se ono što je u tom eksperimentu bilo na početku, sada javlja kao krajnji ishod i cilj, dok se ono što je u njemu bio rezultat, tj. podružtvljavanje, smatra kao početni stupanj, polazište tranzicijskih kretanja, koja treba da idu ka pretvaranju podružtvljene imovine u privatnu imovinu pojedinaca ili grupa. U prethodnom društvu, tj. u društvu tzv. izgradnje socijalizma, kapitalizam, kao sistem privatnog vlasništva nad svim najbitnijim izvorima za život ljudi, bio je na početku, bio je početna tačka kretanja, a društveno vlasništvo, kao oblik zajedničkog upravljanja tim sredstvima, bio je cilj ka kojem je društvo težilo. Sada ovi ciljevi i polazišta obrću svoju toponomijsku poziciju. Sada početak predstavlja društveno vlasništvo i upravljanje sredstvima, a cilj, koji se tranzicijom želi postići, je privatno vlasništvo i upravljanje sredstvima. Govoreći u kategorijama marksističke teorije o društvu, za koju je privatno vlasništvo nad proizvodnim snagama bilo početna tačka od koje proces počinje da se razvija, a njegovo podružtvljavanje konačni cilj, ovdje je podružtvljenost sredstava za proizvodnju početna tačka procesa, a privatno vlasništvo nad njima cilj kojem se teži.

Naš problem i zadatak ove kritike, sastoji se u pokušaju da se osvijetli ovo pitanje i da odgovor na taj problem, a to znači na pitanje šta je to, zapravo, tranzicija i kakav je smisao tog, prvo, pojma, a zatim i procesa u našem društvu.

Klasična marksistička teorija o društvenom razvoju polazi od stava da je ljudsko društvo sistem odnosa među ljudima, koji je posredovan prije svega materijalnim procesima, kao i institucijama koje te procese omogućuju i posreduju. Osnovu svih ostalih procesa u društvu čine procesi proizvodnje samog života ljudi, a unutar proizvodnje, osnovu čini ljudski rad-radna snaga i njen kvalitet, sredstva pomoću kojih se vrši rad i ono na čemu se radom i sredstvima djeluje – danas bi to mogli nazvati tehnološki sustav ostvarenja produkcije, te odnosi unutar tih procesa i u unutarnjem smislu i u njihovom refleksu na opće društvene odnose ljudi, uključujući i odnose vlasništva nad svim prethodnim elementima produkcije života – proizvodni odnosi. Sveukupno je to imenovano i označeno terminom proizvodne snage društva i odnosi unutar njih, u značenju bitnih momenata uspostavljanja samog procesa proizvodnje. U tom procesu osnovna stvar

je odnos čovjek – ljudski rad i priroda, a unutar odnosa koji u ovom kontekstu nužno nastaju, najbitniji je odnos vlasništva nad elementima tog procesa. Vlasništvo obuhvata sve vrste mogućeg odnosa čovjeka prema svom radu, prema sredstvima za rad-tehnološkom sustavu i prema predmetima rada, a u konačnoj instanci i prema rezultatima rada. U principu svaki je čovjek vlasnik svog rada, odnosno svoje sposobnosti da vrši neke radnje koje obuhvaćamo pojmom rada. Čovjek nije svagda vlasnik sredstava rada, izuzimajući slučaj kad su ta sredstva organi ljudskog tijela – ruke, noge itd., ali može biti vlasnik-u formi vlasništva na patent ili licencu ili izum itd., na tehnološka rješenja, odnosno tehnološki sustav produkcije. Čovjek također, nije uvijek vlasnik predmeta rada – onog na čemu vrši radnje, koje se podrazumijevaju pod značenjem tog pojma – zemlja, drvo, ruda, željezo ili bilo što što može biti predmet rada, kao i rezultata rada, tj. gotovih proizvoda rada. Naravno, može se reći, pa to su standardna mjesta teorije političke ekonomije u klasičnom smislu te riječi i marksističke, ali ne samo nje, teorije društvenih nauka. To je tačno, samo tome treba dodati i činjenicu da su razne teorije razvoja ljudskog društva, koje nastaju početkom XIX stoljeća, odnosno, od vremena kad je postalo jasno da je vrijeme, a kroz povijest, autentični prostor zbivanja ljudske egzistencije, koje su objašnjavale i pokušavale utvrditi postoji li neki smisao, neka zakonitost u povijesnom razvoju, sve odreda, od Giambatista Vicoa, Schleiermachera, Herdera, Fichtea, Hobesa, Rousseaua, Hegela, Fouriera, Sent Simona, Comtea, do Marxa, smatrali da se u kretanju ljudske povijesti mogu utvrditi izvjesne pravilnosti i te su pravilnosti definisali kao stadije razvoja ljudske historije ili ljudskog društva. Povijest je shvaćena kao proces i to kao proces napredovanja svih aspekata ljudskog načina života. Napredak se očituje kao proces povećavanja uvjeta i mogućnosti ljudskog djelovanja na sopstveno stanje, a to, ujedno, znači i na stanje u društvu. Za jedne je to bio proces napredovanja svijesti – religiozni – metafizički i pozitivni stadij kod Comtea, a za druge je to napredovanje slobode kroz formu države – despotija, ropstvo i građansko društvo, kod Hegela, dok je za Marksa to bio proces napredovanja i razvoja proizvodnih snaga i odnosa, a to je značilo napredovanje ljudske radne sposobnosti – enormno danas povećana zbog napretka ljudskog znanja, sredstava za rad – danas je to tehnologija, koja je sve moćnija i efikasnija, te napredovanja oblika vlasništva u oblasti sposobnosti za rad, sredstava za rad i oblika samog vlasništva. Marks je, u skladu sa svojom teorijom o klasnom karakteru dosadašnjih društava i povijesti kao povijesti društvenih klasa, smatrao da su postojale tri faze u povijesnom razvoju, a to su prvobitna još neartikulirana

Ljudska društva ili zajednice od kojih započinje historijski razvoj, ali one nisu obuhvaćene u tom okviru, pa su prva historijska društva bila robovlasnička društva. Zatim dolaze feudalna društva. Konačno nastaju građanska društva, nazvana i kapitalistička društva, koja po njemu predstavljaju zadnji stadij razvoja klasnih društva iz kojih dolazi besklasno društvo ili komunizam, zapravo kad se završava povijest kao historija društvenih klasa i klasnih borbi. Ovdje valja, napokon, konstatovati da su vlasništvo i njegovi oblici ključ mogućnosti odnosa čovjeka prema svim bitnim aspektima i elementima procesa proizvodnje ljudskog života, a time i medija tog života – povijesnog vremena, u kojem se naš život ostvaruje. Poznato je da se odnos vlasništva, a to je onaj odnos koji se ostvaruje prvenstveno, između ljudi i materijalnih predmeta, stvari, a moguće je i da nastane među ljudima, u slučajevima kada jedan čovjek ili grupa ljudi, postaju predmet, kad gube svojstva subjekta i dolaze u poziciju stvari – robovi npr., definiran kao: pravo upotrebe određenog predmeta vlasništva sve do njegovog uništenja. Dakle, vlasnički odnos je, ustvari, negativan, on ima negativnu potenciju u odnosu prema onome što je predmet vlasništva-prema materiji, prirodi i stvarima kao načinu postojanja predmetnosti za nas. Ta potencija je moć i pravo upotrebe, iskorištavanja, poništavanja određenih svojstava predmeta vlasništva, djelomično ili u cjelini, sve do uništenja onoga nad čime je uspostavljeno pravo vlasništva. Tu ništa na prirodi odnosa ne mijenja slučaj, a takvi slučajevi postoje, kad se upotreba, trošenje nečega jednostrano koristi da bi se dobile neke druge stvari, kao što je to slučaj s uspostavljanjem vlasništva nad ljudskom radnom sposobnošću ili radnom snagom (privremenim ili stalnim najmom te snage), čija primjena, odnosno, trošenje predstavlja način da se dođe do novih stvari – proizvoda rada. Sve su ovo elementi klasične teorije društvenog razvoja, koji opisuju i pokazuju odnose unutar kojih se odigravaju povijesni procesi. Dakle, sadržaj povijesnih procesa i osnovu promjena u historiji, čine promjene u oblasti proizvodnje samog života. Klasična teorija smatrala je da postoji optimalni odnos između proizvodnih snaga, a prije svega čovjeka i proizvodnih odnosa, a u tom domenu, ponajprije u oblasti odnosa vlasništva nad elementima sistema produkcije. Jedna od dogmi tzv. znanstvenog socijalizma sastojala se u stanovištu da privatno vlasništvo proizvodi zavisne odnose ljudi u proizvodnji i da, stoga, predstavlja prepreku za njihov razvoj. Kritičari tog socijalizma su, prvo, prigovarali tom stavu da ne postoji optimalni odnos između proizvodnih snaga i odnosa, posebno odnosa vlasništva, jer je u tim odnosima bitna motivacija ljudi da u njima participiraju, a ne neka spoljašnja nužda. Samo na nekom veoma niskom

stupnju razvoja proizvodnih snaga djeluje spoljašnja nužda, dok ona s razvojem tih snaga i sve većom produktivnom moći rada, igra sve manju ulogu, kao faktor motivacije, a sve veću ulogu preuzimaju subjektivni momenti. Naime, sve veću ulogu igraju momenti unutrašnje subjektivne motivacije za učešće u tom odnosu-bilo da se radi o zaradi, učešću u upravljanju, mogućnostima da se zadovolje znanstveni ili neki drugi intelektualni i društveni interesi i sl.. Kritičari klasne teorije tih odnosa su s pravom konstatirali da moderna i razvijena društva omogućuju ljudima mnogo veći stupanj slobode izbora učešća nego što je to bivalo u ranijim epohama. To je, pogotovo, postalo notorno kad su nastale socijalne države koje su ljudima osiguravale određeni status koji je uključivao i pravo na život i u slučajevima kada ne rade, što je isključilo socijalnu nuždu kao jedini motiv za participaciju u procesima proizvodnje. Svi aspekti ovog odnosa su se razvili i u biti više ne predstavljaju ono što su bili. Osnovno poimanje vlasništva, koje je osnova civilizacije u kojoj smo živjeli, a koje polazi od shvatanja da je sve što postoji, cijeli svijet, priroda, dato kao predmet čovjeku, da s njom vlada, a ta vladavina i pravo upotrebe se izražava u pravu vlasništva, što se oslanja na Biblijski stav o izgonu ljudi iz raja i davanja ljudima zemlje «da je oblijevaju u znoju lica svog», dakle cijela aktivistička civilizacija vladavine i iskorištavanja prirode nalazi se na kraju. Čovjek prijeti prirodi, a zapravo prijeti sebi samom, agresijom i iskorištavanjem do kraja. Čovjek je već uništio mnoge prirodne resurse i živa bića, a sada, svojim aktivnostima, kao što su sječa šuma ili prekomjerna emisija toplih i zatopljavajućih gasova, prijeti općem otopljavanju planete, nestanka cijelih zona plodnog zemljišta, promjeni klime i katastrofičnim posljedicama, kao što su nestanak obradivog zemljišta, vode i kisika – triju najvažnijih elementa za život ljudstva. Sve se ovo događa na temelju ideje prava na korištenje do uništenja– vlasništva nad predmetnošću. Koliko je to bitan element naše povijesti najbolje govori činjenica da se ljudi bore, pa i ratuju i međusobno se ubijajući, da bi ostvarili takva prava. Zbog toga je nužna ljudska akcija, koja bi trebala da spriječi ovakve posljedice primjene prava vlasništva u njegovom tradicionalnom smislu, a to je pravo upotrebe bilo kojih predmeta, bez ikakva ograničenja, do uništenja. Čovječanstvo mora uspostaviti i sistem prava prirode naspram čovjeka, ako ljudi i priroda čine cjelinu ukupnog života. A to je moguće samo ako se bitno izmijeni osnovni koncept prava vlasništva i s tim u vezi uspostavi novo stanje u odnosima čovjeka i prirode.

Drugi momenti osnovnog odnosa koji se uspostavlja u proizvodnji života ljudi, tj. moment ljudske radne sposobnosti i sredstava rada, pa i

predmeta rada, doživljavali su u zadnjih stotinu godina bitne promjene. Ljudski rad, odnosno radna sposobnost se bitno izmijenila i u strukturi i vrijednosti, tj. specifičnim sposobnostima koje se od njih traže. U ukupnoj strukturi radne snage te su promjene najvidljivije, a one se potpuno izražavaju tek u efektima koje ostvaraju određene kategorije radne snage. Kad bi upoređivali radnu snagu u fazi manufakture, zatim industrijskog kapitalizma mehaničke, poluautomatske i najzad, automatske, a pogotovo elektronski vođene proizvodnje, vidjeli bi sav obim, pravac kretanja i posljedice razvoja u strukturi i oblicima primjene ljudskog rada u proizvodnji. U prvim fazama prevladava manuelna radna snaga, čiji su radni efekti relativno mali, ali koja u ukupnim efektima same produkcije čini njen bitni dio, odnosno nosi najviše onog što se naziva novostvorena vrijednost proizvodnje. Promjene u strukturi i sredstvima rada su tu rijetke i male. Neke vrste strojeva, npr. oni koji su primjenjivani u tkaonicama ili predionicama, trajale su po stotinjak godina, a da nisu doživjele veliku promjenu u svojstvima i performansama, a to govori i o relativno maloj i nebitnoj ulozi tehničkog kadra u produkciji i uopće uloge radne snage višeg ranga i kvalifikacija. Prevladava disciplinarna nadzornička grupa viših kategorija radne snage i brojem i ulogom u procesima rada. Danas je situacija upravo obrnuta. Danas se smanjuje uloga obične manuelne radne snage, pogotovo one disciplinarne – predradnika. Ona je negdje svedena odista na minimum ili gotovo sasvim iščezava. Nasuprot tome i brojem i ulogom i značenjem, raste enormno uloga visoko razvijene radne snage i uopće visoko razvijenih oblika ljudskog rada, osobito raznih stručnjaka u oblasti istraživanja, inovacija i konstrukcija, te menadžerskog djelovanja u oblasti planiranja, vođenja i realizacije rezultata produkcije. Ova radna snaga počinje da dominira u svim segmentima produkcije, od njenog planiranja, istraživanja tržišta i drugih pripremnih operacija, do konstrukcija tehnologije i proizvoda, te stalnih inovacija, kako u području tehnologije, tako i organizacije i menadžmenta u cjelini. Ona sve više preuzima vodeću ulogu i u vođenju politike iskorištavanja potencijala, što je nekada bila privilegija samo privatnih vlasnika kapitala. Ova promjena u strukturi, kvalitetu i efektima rada visoko razvijene i educirane radne snage, imala je višestruki utjecaj i izazvala brojne posljedice u svim domenima i odnosima u proizvodnji, pa i u domenu vlasničkih prava. Dakle, cjelokupni proces razvoja odnosa unutar proizvodnje obrnuo je značenje i ulogu svih elemenata procesa ili bar gotovo svih. Umjesto ključnog značaja novca individualnog poduzetnika kapitaliste, novi je razvoj u prvi plan stavio znanje i to u tri njegova bitna aspekta: znanje kako nešto proizvesti know how – tj. konstrukciju i

tehnologiju, znanje organizacije i vođenja procesa – menadžment i znanje o uvjetima efektuacije proizvodnje-tržište, odnosno sposobnost efikasnog učešća na tržištima svih vrsta, a to znači tržištu novca, usluga, roba, tehnoloških rješenja, patenata, inovacija i svih drugih elemenata koji osiguravaju kvalitetnu i efektivnu produkciju. Značajna uloga individualnog kapitala nestala je logikom rasta cijena organizacije produkcije, jer se pokazalo da veoma mali broj individualnih privatnih kapitalista može da ulaže tolika sredstva, što ovu oblast odnosa dovodi u zavisnost od banaka i drugih menadžera kapitala, a za to su bitni svi drugi uvjeti investiranja, tj. procjene njegove ekonomske osnovanosti. Sve su te promjene, uzete u cjelini, našle svoj izraz i u promjenama strukture i načina funkcioniranja vlasničke funkcije u modernoj proizvodnji i ekonomiji. Promjena, koja se dogodila u sferi vlasničkih odnosa je veoma velika i ona jasno ispoljava tendenciju podružljavanja vlasničke funkcije, prije svega, u smislu nestajanja sa scene individualnog vlasnika kompanija i njihovog kapitala i sve većoj ulozi kolektivnih i posebno stručnih i znanstvenih elemenata u tom odnosu. U današnjoj visoko razvijenoj proizvodnji i ekonomiji koja je nastala na tim osnovama, veoma je teško naći individualne vlasnike kompanija, jer je u vlasnički odnos, na razne načine, ušlo mnogo sasvim novih subjekata, pa i onih koji su nekada bili predmet vlasništva, tj. onih čija je radna snaga bivala unajmljena. Ti novi subjekti vlasništva su banke, u prvom redu, zatim akcionari i uopće mnogobrojni nosioci akcija kompanija, zatim menadžerijalna struktura, koja na razne načine ulazi u strukturu vlasništva, a prije svega pravom udjela u dobiti kompanija i pravom odlučivanja o upotrebi njihovih potencijala. Svi ti novi subjekti su nosioci ne samo organizacije i upravljanja nego i vlasničkih prava, o kojima se bez njih i bez respektiranja njihovih interesa ne može ništa odlučivati. Sudbina velikih kompanija, a sve više i uopće sudbina investiranog kapitala, otima se iz domena odlučivanja malog broja ljudi i iz razloga njihovih privatnih interesa. Sve to postaje briga mnogih ljudi, institucija i društva, najčešće u obliku države i od nje kontroliranih finansijskih institucija. Na planu nacionalnih i globalnih ekonomija, sve su te promjene našle izraza u preraspodjeli ukupnih efekata privrede, posmatrajući sa stajališta uloge dijelova, vrsta rada i efekata koje one ostvaruju. O tim promjenama najbolje govore promjene do kojih je došlo u pogledu učešća određenih oblasti ljudskog rada i određenih struktura rada, u ukupnim efektima produkcije, tj. u učešću pojedinih grana ekonomije u ukupnom njenom efektu. U tom aspektu, definitivno i sa stalnom tendencijom porasta uloge, je na prvom mjestu i u najvećem broju osobito onih najrazvijenijih zemalja,

dohodak koji vodi porijeklo od intelektualnog rada, razne vrste intelektualnih usluga, kao što su projektiranja proizvoda i sistema produkcije, razvijanje novih tehnoloških rješenja, stvaranje patenata, inovacija u procesima, pronalazačenja novih materijala i druge razne vrste intelektualnih usluga. Intelektualna svojina postaje najobimniji i najpokretljiviji oblik svojine današnjeg doba. U nekim ekonomijama, kao što su npr. američka, njemačka, švicarska, francuska, holandska i švedska, učešće ove vrste usluga i prihoda od njih penje se na 28-34% ukupnog efekta privrede. Među najbogatije ljude u svijetu su se definitivno probili nosioci intelektualnih prava i sasvim istisnuli vlasnike nekretnina, izvora sirovina, novčanog kapitala itd., a intelektualna imovina danas je najvrijedniji i najdinamičniji dio imovine uopće. To ne govori samo o promjenama u strukturi modernih privreda nego, prije svega, o bitnim promjenama u vrstama, položajima, kvalitetima i efektima vrsta ljudskog rada, gdje su intelektualni rad i imovina postali definitivno ključna oblast ljudskog djelovanja, bitna za perpetuaciju i razvijanje proizvodnje i stvaranja prihoda cijele privrede i društvene zajednice. Promjena u poretku vrijednosti se može zahvaliti činjenici da danas intelektualni rad i njegova vrijednost predstavljaju precizan pokazatelj stupnja razvoja neke zemlje. Nekada, kada intelektualni proizvodi nisu imali neposrednu vezu i učinke u oblasti produkcije i razvoja kao što je to slučaj danas, stvari su stajale drugačije i poredak vrijednosti je bio obrnut. Postojao je primat realnih vrijednosti i barijera koja je jasno dijelila intelektualne stvaraocice od onih koji su stvarali novac i konkretne vrijednosti. Danas je ta barijera skinuta i čovječanstvo mora da plaća znanju ono što mu duguje. Vremena siromašnih genija – Newton, Hugens, Galielo, Gaus, Atevenson, Tesla, Planck, Einstein, Mozart, Bethoven, i slični stvaraoci, kojima ljudi nikada ne bi mogli platiti ono što su im ovi pružili, da su danas živi i kad bi se njihova djela plaćala po značenju i stvarnoj vrijednosti za ljude, su prošla, te bi takvi stvaraoci postali multi-bogataši (slično Gatesu ili Beatlesima), ili bi nestali, a njihov rad bi bio onemogućen. Te promjene su dio ukupnih promjena koje označavaju ulazak čovječanstva u postindustrijsku, informatičku i posthistorijsku eru, u kojoj su svi parametri nastali u industrijskoj eri i na njenim odnosima, a to su odnosi kapital-rad i konzumenti proizvoda rada kao vlasništva vlasnika kapitala, nestaju i prestaju da važe, te ih zamjenjuje odnos: konstruktor i intelektualni začetnik- tehnolog – menadžer i marketinški stručnjak (sve čiste intelektualne vrste rada), koji drže osovine produkcije i realizacije, a tek onda direktni rad ili čista funkcija individualnog privatnog vlasništva. Naravno da je novi poredak u hijerarhiji vrijednosti i odnosima rada morao

dovesti i do inovacija u oblasti vlasništva. Postoje, a i sve će ih više biti, takvi sistemi produkcije koji se u cijelosti temelje na automatiziranom radu strojeva koje kontroliraju elektronski mozgovi, a ljudski rad se unutar tih sistema javlja u veoma ograničenim razmjerama, zapravo, on se javlja prethodno, prije početka funkcioniranja sistema i to kao izum, konstrukcija i dizajn sistema, a gubi ulogu u momentu kad on počne djelovati. Težište rada se premješta u faze prije i nakon ostvarene produkcije, tj. u sferi planiranja, uključujući i tehnologiju i u sferi marketinga i plasmana na tržištu, nakon ostvarene produkcije. Naravno, da u takvim uvjetima produkcije ne mogu da vladaju klasični odnosi kapital-rad-proizvod, a ni odnosi temeljeni na privatnom individualnom vlasništvu nisu više bitni za takve sisteme. Kapital se u tim odnosima ne pojavljuje kao privatna osoba i vlasnik, sa svojom voljom i odlukom, nego kao apstraktna pokretačka snaga produkcije koju zastupaju različiti subjekti, koji se i sami nalaze u specifičnim međusobnim odnosima. Takvi agenti ili nosioci kapitala su u prvom redu banke, zatim druge finansijske institucije i država. Složena struktura nosioca kapitala uključuje finansijske institucije, državu, nosioce know how i nosioce menadžerijalne funkcije, koji su aktivni faktor cijelog procesa i jedan od bitnih nosilaca uloge kapitala. Ti ljudi su danas veoma važni, jer od njih ovisi kako će biti korišten kapital koji se pojavljuje, zastupan od apstraktnih subjekata, koji se javljaju kroz funkcije određenih tijela, kao što su upravni i nadzorni odbori kompanija i skupštine akcionara ili banaka. Svaka od tih vrsta rada – neposredni rad, projektantski i istraživački rad, menadžerski rad, marketinški rad i rad na tržištima kapitala – brokerski i slični rad, može da se djelomično automatizira i da i sam podliježe kontroli složenih sistema automacije. Sve to čini instituciju vlasništva sasvim drugačijom nego što je bila ranije, a najvažnija promjena u tom pogledu je činjenica da se gubi individualni vlasnik i nosilac kapitala, tj. privatni vlasnik, koji dobiva sve više impersonalni apstraktni karakter, te se kao vlasnici, ali prije svega i samo u funkciji pokretača i onih koji vode i brinu se oko procesa, javljaju svi oni koji u njemu učestvuju, bilo kao intelektualni začetnici raznih vrsta, bilo kao menadžeri, bilo kao realizatori proizvodnje na finansijskom i tržištu proizvoda. U tom procesu se nalaze svi koji imaju interese u bankama, u kompanijama koje izdaju akcije, tj. vlasnici akcija, svi oni koji planiraju, konstruiraju, razvijaju tehnologije i vode fundamentalna i primijenjena znanstvena istraživanja, te upravljaju s procesima proizvodnje i realizacije. Najzad, tu se javlja i država, koja na sve to utječe svojom monetarnom i drugom politikom, kojom stvara uvjete rada ovih prethodnih. Kao opći tip organizacije pro-

cesa, danas imamo kompanije tipa holdinga, u kojima se povezano javlja cijeli niz firmi, instituta, interesa i ljudi, a veliku ulogu u njima igraju i berze, na kojima se ukrštava isto toliko veliki broj apstraktnih, tj. za sam proces anonimnih subjekata, koji posluju s dionicama firmi, te na taj način uveliko utječu na njihovu sudbinu. Sav taj lanac djelovanja i prava, u koja ljudi na takve načine ulaze, predstavljaju modificirane oblike vlasničkih prava i to u smislu u kojem vlasnik nije više konkretni pojedinac nego apstraktni subjekt, koji se javlja ili kao vlasnik dijela kapitala ili kao dioničar ili kao berzanski senzal ili broker ili kao član upravnih ili nadzornih odbora banaka, kompanija, novčarskih zavoda i berzi. Taj proces je u biti proces podružljavanja kapitala koji ne eskamotira ni individualnog vlasnika, ali ga bitno ograničava i stavlja na marginu samog procesa. Najbitnija je posljedica tih promjena da se gubi onaj modus privatnog vlasništva koji osigurava pravo upotrebe do uništenja. Naime, ako bi neki od privatnih vlasnika kapitala, a to je onda samo dio tog kapitala, i odlučio da svoj dio uništi, ne bi to moglo imati efekta na cjelinu i kapital kao društveno dobro i nadalje funkcionira. Dakle, sve navedene promjene, do kojih je došlo zadnjih sedamdeset godina, izazvale su takve promjene u prirodi i načinu funkcioniranja privatnog vlasništva, da više i nije moguće govoriti o isključivosti privatnog vlasništva. To nije moguće reći osobito za privredu koja je noseća za cijelo društvo. Privatna vlasnička prava ne dotiču više sudbinu kompanija, odnosno u njih uloženi kapitala, nego se svode na pravo određenog utjecaja na efekte djelovanja, a pravo vlasništva je u takvim odnosima ograničeno pravima drugih subjekata, koji su povezani složenim procesima i odnosima, te ga nikada ne nalazimo kao klasično pravo upotrebe do uništenja. Vlasnik dijela kapitala, ma kako taj dio bio veliki, ako ne prelazi granice od 51%, ne može nikada odlučiti o sudbini kompanije i u njoj uloženi kapitala, jer ga u tome ograničavaju drugi. I inače, vlada princip da je ekstenzija mog prava ograničena pravima drugih. Na taj način ovaj kapital funkcionira izvan granica koncepta klasičnog privatnog vlasništva. U ovakvoj panorami stanja stvari u strukturi vlasništva i odnosima u modernoj ekonomiji, a ona je očito rezultat jednog dugotrajnog razvoja koji teče, od prvobitnih oblika organizacije produkcije pod egidom privatnog kapitala i ličnosti kapitaliste, do novih oblika koji imaju čvrste osnove u društvenom karakteru kapitala i načinu njegove funkcije, postavlja se pitanje gdje smo mi bili, u smislu odnosa u pogledu vlasništva kapitala i organizacije upravljanja njim, kao i gdje sada težimo i ka kakvim oblicima odnosa se u procesu tranzicije krećemo. Od kakvog je stadija razvoja odnosa započela i ka kojem se stadiju kreće naša privreda.

Prije promjena do kojih je kod nas došlo nakon 1990. godine, a one su se zbile kao pad političkog sistema komunizma, u pogledu odnosa u vlasništvu nad društvenim kapitalom i organizaciji vršenja vlasničkih prava, imali smo u Bosni i Hercegovini stanje koje je moglo biti označeno kao postizanje nivoa srednjeg stepena razvijenosti i to njenog donjeg praga, tj. bili smo izašli iz zone siromaštva i dobro zakoračili u zonu srednje razvijenih zemalja i privreda. Dohodak po glavi stanovnika, kojeg je ostvarivala privreda, bio je preko 6.000 USD. Privreda je bila u ekspanziji i došla je, u pogledu tehnologije, organizacije i osobito u pogledu uloge intelektualnog rada u njenom razvoju, u stanje kada je već stvarala sopstvena rješenja, stvarala patente, izume u elektroprivredi, mašingradnji, metalnoj, drvnoj i kemij-skoj industriji, dakle, intelektualna komponenta rada bila je u usponu i počela je davati respektabilne rezultate. Sve je to počivalo na povećanoj sposobnosti privrede da izdvaja znatnija sredstva za znanstveni rad i usavršavanje sopstvenih kadrova i da pomaže razvoj znanosti u društvu uopće. Privreda ne samo da je mogla izdvajati više i alimentirati široko zasnovan sistem obrazovanja i znanosti, nego je i sama stvarala mnoge ustanove za znanstveni rad i time pojačavala ukupni znanstveni potencijal društva. Sistem vlasničkih odnosa se temeljio na instituciji društvenog vlasništva. To nije bio sistem državnog vlasništva, nego sistem vlasništva nedefiniranog apstraktnog vlasnika imenovanog društva u cjelini, u ime kojeg su vlasnička prava vršili brojni subjekti. To su u prvome redu bili samoupravni organi, koji su se javljali kao svi radnici (zbor radnika), kao izabrana tijela samoupravljanja (Radnički savjeti) u firmama i kao samoupravni organi u okviru teritorijalnih institucija državnog sistema (Skupštine s vijećima samoupravljača). Oni su direktno odlučivali o određenim aspektima iz paketa vlasničkih prava. Njihova je uloga bila velika, mada ne i odlučujuća, jer se tu javljala i država sa zakonima koji su određivali opće okvire vođenja politike vlasničkih prava, te politika uopće, koja je u komunističkom sistemu bila glavni ograničavajući faktor normalnog funkcioniranja svih društvenih institucija, a zbog svog autoritarnog i totalitarnog nedemokratskog karaktera. Tu se javlja, dakle, model blizak onom koji je nastao u modernoj kapitalističkoj privredi, samo deformiran politikom režima, koja nije bila demokratska i nije omogućavala slobodno funkcioniranje sistema. Kad promatramo i analiziramo jednu kompaniju utemeljenu na tim odnosima – npr. Energoinvest, tada bi teško mogli naći razliku između njenog načina funkcioniranja i jedne kompanije iz moderne kapitalističke privrede. Taj sistem, mada je bio pod političkom kontrolom i terorom politike, pokazivao je veliki vitalitet i omogućavao

veliku akumulaciju motiva i energije niza subjekata uključenih u procese. Najveća prednost ovog sistema je što je izuzeo procese i sudbinu uložnog društvenog kapitala iz domena volje nekih privatnih i posebnih vlasnika (privatnih vlasnika i države) i što je stvarao dodatne motive za učestvovanje i kreativnost kod velikog broja ljudi, a što je mijenjalo i odnos ljudi prema samom procesu. Naime, slabio je odnos vlasništva u tradicionalnom smislu riječi, ali su motivi ostajali prisutni, jer je svako imao razloga da vjeruje da je napredak i razvoj kompanije ne samo od koristi za nju samu nego i za svakog od radnika u njoj. Posebno su značajnu ulogu dobili znanstvenici, istraživači i menadžeri, koji su u tim uvjetima odista bili nosioci kreativnosti. Moglo bi se reći da je, u uvjetima takvog razvitka, tekao proces koji je konvergirao onim procesima koje smo mogli opservirati u modernoj svjetskoj privredi u, kako se kaže, kapitalističkim odnosima. Naše velike kompanije bile su organizirane i poslovale su, a odnosi u njima su bili slični onima koji su vladali u odgovarajućim kompanijama kapitalističke privrede. Uloga nekog konkretnog privatnog vlasnika u objema vrstama kompanija bila je nepoznata i nije mogla utjecati na njihovu sudbinu, a to je ono što taj tip vlasničkih odnosa dijeli od klasičnog tipa privatnog vlasništva utemeljenog na pravu upotrebe do uništenja predmeta vlasništva. Šta se to onda dogodilo u našoj zemlji i kako smo došli u sadašnju situaciju, u kojoj je osnovni proces, proces vraćanja unazad, ne samo u pogledu funkcioniranja pogona produkcije nego i u odnosima koji u njoj vladaju. Zbog čega se tranzicija, koja je u biti politički fenomen, vrši kao restauracija prava individualnog privatnog vlasništva s početka nastanka kapitalističke privrede, tj. u njenom najgorem i najneljudskijem obliku nazvanom u historiji prvobitna akumulacija (vrijeme kad su ovce pojele ljude kako je to kazao Thomas Morus). Kako to da je privatni vlasnik kapitala i kompanije, nasuprot oblicima razvijenog društvenog vlasništva, koje uključuje i privatne interese, postao za nas ideal? Naša razvijena privreda, velike kompanije kao što su bile Energoinvest, Željezara u Zenici, Unis, Unioninvest, Krivaja, Šipad, Banjalučka i Maglajska Celuloza, Koksno-kemijski kombinat u Lukavcu ili Kemijski kombinat u Tuzli, imali su sve uvjete da se razviju u moderne kompanije, u kojima bi se odnosi vlasništva oslobodili političkog tutorstva i države kao supervizora vlasničkih prava, a ta prava logično rasporedila i na apstraktno društvo, tj. državu, banke i druge institucije, koje su bitne za djelovanje cjeline, na učesnike procesa radnike i menadžere i nosioce patentnih i drugih intelektualnih vlasničkih prava, što bi uključivalo i privatne interese, ali ih ujedno harmoniziralo s interesima društva u cjelini. Uvjereni smo da je

taj proces razvoja omogućavao mnogo brže postizanje svih društvenih ciljeva transformacije nego li vraćanje svih odnosa na čisto političke, uvođenjem države u apsolutno pravo vlasništva, da bi ona svoje političkom voljom uzurpirano pravo iskoristila na najgori mogući način, a to je da izvrši nasilan proces privatizacije, koji se i po načinu kako se vrši i po sadržaju i motivima i po efektima, ne razlikuje nimalo od onog što se zbilo u vrijeme tzv. prvobitne akumulacije kapitala u historiji europskog društva. Dakle, umjesto tranzicije od dominacije politike u formi autoritarne politike i prenošenja ovlasti iste na poznate i iskusne subjekte i nosioce procesa, naša država je izvršila tranziciju na sebe samu i time deprivirala prava radnika i cijelih struktura, koje su bile nosioci aktivnosti kompanija, da bi privatizacijom uvela u procese sasvim nepoznate i problematične subjekte, tzv. nosioce privatizacije, koji su poznati jedino po tome da žele imati ono što je društveno u svom privatnom vlasništvu i to u njegovom klasičnom obliku, a to je oblik vlasništva koji se sastoji u pravu upotrebe do uništenja. Kako iskustvo i to ne samo naše, pokazuje, proces upotrebe privatizirane svojine do uništenja, u punom je toku, o čemu svjedoče bezbrojni stečajevi, otpuštanja radnika, zatvaranja pogona i rasprodaja imovine mnogih privatiziranih kompanija, sa pratećim pojavama masovnih otpuštanja, nezaposlenosti, siromašenja ljudi i zajednice i socijalnih sukoba. Država je, prvo, sama obavila pljačku nekadašnjih nosilaca prava upravljanja društvenim vlasništvom, da bi potom to pravo prenijela na privatne vlasnike, koji su za male pare i uz veliku dozu nasilja, postali klasični privatni vlasnici nekadašnje zajedničke imovine. Država je, dakle, iz procesa privatizacije istisnula sve bivše nosioce vlasničkih prava, a to su radnici-sadašnji i bivši, zatim menadžerski sistem i sve druge korisnike prava vlasništva, osim nje same. Oni, koji su za uspjeh tranzicije bili najviše zainteresirani bili su grubo isključeni iz procesa, te su u njega uvedeni oni koji su proces shvatili i ostvaruju ga kao голу pljačku državne – ničije imovine. Pri tome je država priznata prava vlasništva radnicima i građanima pretvorila u bezvrijedne obligacije-certifikate, čime je izvršila neviđenu pljačku i omogućila da spekulanti dođu do ogromnog nominalnog kapitala, koji je poslužio za novu pljačku, a to je kupovinu firmi i potom još jednu novu pljačku, a to je rasprodaja njenih nekretnina i svega što je moglo biti prodano. Ne vjerujem da je ikada izvršena veća i obimnija pljačka stanovništva od tzv. privatizacije u režiji vlasti, koje su 1994. godine donijele odluku o podržavljenju, a zatim i o privatizaciji kompanija, podijeljenih u tri ranga po značenju i veličini, tj. društvenog vlasništva u cjelini. Iskustvo pokazuje da agentima privatizacije nije bio cilj ni obnova,

ni razvoj, ni djelovanje privatiziranih kompanija, nego pretvaranje apstraktnog novca, sadržanog u cetrifikatima, u konkretan novac, ostvaren rasprodajom firmi i njene realne imovine, koja se svodi uglavnom na nekretnine i na nešto sredstava za rad. Postavlja se pitanje, zbog čega se to dogodilo upravo nama u Bosni i Hercegovini. Može se reći da je rat, sa velikim obimom razaranja fizičkog integriteta kompanija i privrednih subjekata uopće, zatim opća pljačka njihovog finansijskog potencijala od strane država koje su na našoj teritoriji ratovale i njihovih vojski, kao i od nesavjesnih rukovodilaca određenih kompanija i ustanova, a posebno uništavanjem velikog broja kvalitetnih radnika svih vrsta, koji su bili realni potencijal te privrede, što je ostvareno ubijanjem i progonima u emigraciju tih ljudi, te uništenjem znanstvenog pogona te privrede u cjelini, ostvaren efekt prestanka produkcije ne samo proizvoda nego i intelektualnih proizvoda, ideja i zamisli, koje bi mogle obnoviti i razvijati privredu. Sve to, uz efekte neprirodne podjele zemlje i stvaranje tri tržišta u njoj, te prekidom veza sa okolnim zemljama, nije moglo imati za posljedicu sve ono što danas imamo kao realno stanje stvari, da nije bilo sasvim pogrešne politike, koja bi se mogla svesti na jednu pojednostavljenu ali istinitu formulu: sve dokrajčiti, kako bi postigli neku početnu tačku, a ta tačka je stanje u kojem više na stvari i procese ne djeluje ni jedan subjekt koji je bitno zainteresiran za samu stvar, da bi se ostvarila sloboda djelovanja onima koji u cijeloj stvari imaju i povode se samo za svojim egoističnim privatnim interesom, a to je, da za što manje realnih sredstava, dođu do što više tuđe realne imovine i da tu imovinu efektuiraju u pokretnu imovinu, tj. u novac. Taj je novac onda pretvaran u blago u gotovinu koja leži i ne investira se ni u šta drugo nego u poboljšanje uvjeta života tih ljudi. Tajkunizam, kako s pravom nazivaju ovaj oblik aktivnosti, je najgrublji oblik legalizirane i od politike stimulirane prakse pljačkanja javne imovine, a pretvaranje svih vrsta imovine u nekontrolirani novac, je nužno da bi se mogli isplatiti i do svojih dijelova pljačke doći, politički sponzori te pljačke. Da bi se ti ciljevi mogli ostvariti nužno je bilo upravo ono što se i dogodilo, naime, nužno je bilo sve odnose vlasništva pretvoriti u odnose klasičnog individualnog privatnog vlasništva, koje podrazumijeva pravo upotrebe i korištenja objekta vlasništva do uništenja, što se u većini privatiziranih firmi i dogodilo. Danas je naša zemlja poprište najveće socijalne drame u njenoj povijesti, tj. stanja u kojemu 600.000 ljudi, koliko je radnih mjesta uništeno ratom i privatizacijom, unatoč činjenici da su imali prava vlasništva, luta zemljom bez posla na granicama gladi i uništenja, dok se mala grupa privatizatora beskrupulozno bogati na njihovoj imovini i radu zloupotre-

bljavajući njihova prava, odnosno činjencu da ih je društvo, svojim nepravednim zakonima, koji su bili u korist malog broja ljudi, lišilo njihovih prava.

Tranzicija je, u interpretaciji koju je doživjela u našim uvjetima, a za što je kriva politika koja je vođena, samo puko vraćanje stanja stvari u našem društvu u uvjete i odnose života i prava vlasništva koji su karakteristični za početke kapitalističke privrede. Vratili smo se u stanje prvobitne akumulacije. Samo što je ta akumulacija, a to u pravilu i shodno historijskom iskustvu, znači, bila nasilan proces i što je bila svagda, pa i kod nas, ostvarivana nelegalnim sredstvima. Kod nas je privatizacija, također, izvršena nasilno, uz protivljenje radnika i nosilaca prava vlasništva, te je izvršena nelegalno i u smislu da su sredstva kojima se ona vrši problematična i nelegalno stečena i da nemaju onu vrijednost koja se nominalno prikazuje, kao da najčešće potiču iz mračne ratno-dobitničke aktivnosti. U tim uvjetima, o tranziciji kod nas nije moguće govoriti kao o procesu napredovanja, ni u pogledu kvaliteta prava vlasništva, ni u pogledu organizacije proizvodnje i privređivanja, ni u pogledu sistema upravljanja privredom. Naprotiv, svi ovi bitni aspekti stanja jedne privrede su u našoj zemlji u veoma velikom nazatku, što ima negativne efekte na cjelokupno stanje u društvu.

U smislu našeg na početku postavljenog pitanja, koje je glasilo: šta je to tranzicija i šta taj termin i pojam kojeg termin označava, stvarno znače, možemo kazati, nakon ispitivanja njegovog sadržaja, da pojam tranzicije u našoj praksi označava vraćanje privrede i društva u cjelini unazad, od jedne tačke relativno visoke razvijenosti i kvalitetnih performansi naše privrede i isto tako visoke razvijenosti ljudskih prava i odnosa, osim onih koje je totalitarni režim ograničavao, krećemo se ka tački koja je tek eventualni početak razvoja jedne privrede, koja je već u svom nastanku antidatirana i koja predstavlja karikaturalni oblik kapitalističke privrede. Naime, kapitalistička privreda našeg vremena mnogo je, po mnogim svojim aspektima i unutarnjim odnosima, bliža samoupravnoj privredi zasnovanoj na apstraktnim vlasnicima društvenog kapitala, koje predstavljaju radnici i menadžerijalni sustav, te zakoni društva, od ove privrede u čijoj je osnovi najgori oblik privatnog vlasništva, a to je individualno privatno vlasništvo koje se temelji na principu i praksi prava upotrebe predmeta vlasništva do njegovog uništenja. To se svakim danom na žalostan način potvrđuje u našoj društvenoj praksi. Tranzicija, koja je kod nas politički induciran i vođen proces, ne predstavlja pokušaj da se zatečeni odnosi dovedu u stanje u kojem bi njegovi inicijalni potencijali, među

kojima je svakako jedan od najvažnijih i pravo vlasništva brojnih radnika i menadžera, te građana, dovede u jednu novu i kvalitetniju fazu razvoja, koja bi apsorbirala i sva iskustva podružljavanja koje se događa i u kapitalističkoj privredi već više od stotinu godina i u kojem je ona dospjela do tačke visokog stepena podružljenosti vlasničkih i mnogih drugih odnosa u njoj. Naprotiv, kod nas je izabran pogrešan put, a to je put da se sav zatečeni potencijal i odnosi koji su se razvijali, iz čisto političkih motiva zaustavi i uništi, odnosno vrati na neku neodređenu toponomijsku tačku, tj. u stanje bez vlasnika, bez odgovornih aktera procesa, te da se takvo stanje onda pretvori u stanje odnosa, u kojima samo jedan i to slučajni i u biti za procese koji se u privredi ostvaruju, nezaintersirani činilac, predstavlja sada nosioca interesa društva. To svođenje društvenog interesa na interese pojedinaca, koji postaju privatni vlasnici, sasvim kompromitira ciljeve tranzicije i ona nije kretanje prema višim nego kretanje prema nižim i manje efikasnim nivoima djelovanja cijele privrede. Klasični kapitalizam je davna prošlost modernog kapitalizma, od koje je on poodavno odstupio i ušao u procese podružljavanja mnogih aspekata svog sopstvenog djelovanja i odnosa, pa i vlasničkih odnosa. Kod nas se teži suprotnim procesima i mi, od visokog stupnja podružljenosti, za koju je bitno bilo samo da se oslobodi tutorstva autoritarne politike, vraćamo stanje na vladavinu autoriteta privatnog vlasnika i time cijeli proces, gledano, toponomijski, vraćamo na početak razvoja kapitalizma. Tranzicija kod nas, stoga, nije u stanju da donese napredak, barem ne ovako kako se ona provodi. Tranzicija, kao usavršavanje postignutog i dosezanje boljeg, da, ali tranzicija kao vraćanje unazad, svakako ne. Zbog toga se pojam tranzicije, ako se ne razmatra apstraktno, nego posmatra kao konkretni proces, koji stvara određena stanja u našem društvu, nikako ne može definirati drugačije nego kao vraćanje unazad, a da nismo u stanju da sagledamo kako bi se taj proces mogao obrnuti u neko pozitivno kretanje.